Turkish Studies *Language and Literature*

Volume 14 Issue 2, 2019, p. 551-560
DOI: 10.29228/TurkishStudies.22861
ISSN: 2667-5641
Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info / Makale Bilgisi

✍ *Received/Geliş:* 01.03.2019

✓ *Accepted/Kabul:* 10.06.2019

✍ *Report Dates/Rapor Tarihleri:* Referee 1 (27.03.2019)-Referee 2 (28.03.2019)

This article was checked by iThenticate.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ “DİRİLƏR”LƏ “ÖLÜLƏR”İN MÜBARİZƏSİ (“ÖLÜLƏR” VƏ “POÇT QUTUSU” ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)

*Ellada GERAYZADE**

ÖZ

Celil Memmedguluzade'nin eserlerinde vatan ve insan, halkın toplumsal sorunları, kadın özgürlüğü, cehalet vb. bu tür konular her zaman lider konumda olmuştur. Yazar, eserlerinin konusunu yetiştirdiği ortamdan, kendi hayatından almıştır.

“Ölümler” trajikomedisi Celil Memmedguluzade'nin şah eseridir. “Ölümler”, Celil Memmedguluzade'nin cehalete ve kötülüğe karşı yazdığı en etkili çalışmadır. Eserin başarılı olması onun ana kahramanı İskender imajı ile ilgilidir. Yazar, eserinde Azerbaycan köyünün tipik tablosunu, yani aciz, fakir, zavallı ve cahil toplumu kaleme almıştır. Bu toplumun halk ve millete faydalı olabilmesi için ise çok şey yapılmalıdır.

Makalede, birbiriyle karşı karşıya duran iki cepheden bahsedilmiş, Şeyh Nasrullah - kötü güç ve İskender - iyi güç biçiminde betimlenmiştir. İskender feci kahramandır, karanlık ortamda parlayan bir yıldızdır. O, gerçek durumu keskinlikle değerlendirmeyi başaran mücadeleci bir bilgedir, ama cehalete karşı mücadelede onun tek silahı vardır ki, o da sözdür. O, bu silahı ustalıkla kullanıyor, fakat cahil muhit İskender'i anlayamaz, anlamak bile istemez.

Eserde kişilerin çeşitli nedenlerle kendi ölüsünü diriltmekten vazgeçmesi ve böylece kişilerin yavaş-yavaş azalması eserin en ilginç noktalarındandır. Sırf bu sahnede Mirza Celil halkın, bütün bir milletin işe yaramaz geleneklerinin hala yaşadığını ve bu geleneklerin halkın bir millet olarak oluşması yolunda büyük engele dönüştüğünü ustalıkla ifade etmiştir.

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları E-posta: ladaisa@rambler.ru

Makalede "Ölüler" trajikomedisinin "ölü" adlanan karakterlerinin özellikleri yazarın diğer eseri olan "Posta kutusu"ndaki Novruzali'nin ortak ve ayırıcı özellikleri ile karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Celil Memmedguluzade, yaratıcılık, trajikomedî, "Ölüler", iki cephe, İskender

**THE FIGHT BETWEEN THE "DEAD" AND THE "LEAVING" IN
THE CREATIVITY BY JALIL MAMMADGULUZADEH
(ON THE BASIS OF "THE DEAD" AND "INBOX" BY JALIL
MAMMADGULUZADEH)**

ABSTRACT

The leading themes of the works by Jalil Mammadguluzadeh are Motherland and the nation, social problems of the people, female freedom, ignorance, etc. The themes for his works the writer always took from his environment and life.

Tragicomedy "The Dead" is certainly a masterpiece of the creative activity by Jalil Mammadguluzadeh. The "Dead" is the most impressive work by Jalil Mammadguluzadeh written against ignorance and prejudice. Of course, the success of tragicomedy was associated with the image of the protagonist Iskender.

The article is focused on two opposing forces: the forces of evil in the image of Sheikh Nasrullah, and the forces of good in the image of Iskender. Iskender is a tragic hero, a star shining in the dark. He is a fighter understanding the real situation, but at the same time he has the only weapon in his fight against ignorance: the word. He skillfully uses this weapon, but the ignorant and uneducated environment does not understand him, even does not want to understand.

It is one of the most interesting points of the tragicomedy: for various reasons people refused to "revive" their dead relatives and thus they were gradually moving away from the cemetery. It is in this scene Mirza Jalil masterfully expressed that the people still live the naughty outdated traditions and those traditions have become a major obstacle in the formation of the people as a nation.

It is noted in the article that the author described a typical Azerbaijan village of that period, naive, poor, ignorant and uneducated people lived there. Those people need to work a lot for the transformation into the nation.

The similar and distinctive features of the "dead" characters of the tragicomedy "The dead" and the image Novruzali – a hero of the story "Mailbox" by Jalil Mammadguluzadeh are also analyzed in the article.

STRUCTURED ABSTRACT

The leading themes of the works by Jalil Mammadguluzadeh are Motherland and the nation, social problems of the people, female

freedom, ignorance, etc. The themes for his works the writer always took from his environment and life.

Tragicomedy "The Dead" is certainly a masterpiece of the creative activity by Jalil Mammadguluzadeh. The "Dead" is the most impressive work by Jalil Mammadguluzadeh written against ignorance and prejudice. Of course, the success of tragicomedy was associated with the image of the protagonist Iskender.

The article is focused on two opposing forces: the forces of evil in the image of Sheikh Nasrullah, and the forces of good in the image of Iskender.

Iskender is a tragic hero, a star shining in the dark. He is a fighter understanding the real situation, but at the same time he has the only weapon in his fight against ignorance: the word. He skillfully uses this weapon, but the ignorant and uneducated environment does not understand him, even does not want to understand.

Sheikh Nasrullah who uses religious and Islamic values for his personal interests says to the people who gathered at the cemetery to revive their dead relatives: "Give the names of your dead relatives that you want to be revived". If one of the persons decided not to revive his dead relative Nasrullah immediately called him because the crook had only one choice: people themselves had to refuse to "revive" their dead relatives.

It is one of the most interesting points of the tragicomedy: for various reasons people refused to "revive" their dead relatives and thus they were gradually moving away from the cemetery. It is in this scene Mirza Jalil masterfully expressed that the people still live the naughty outdated traditions and those traditions have become a major obstacle in the formation of the people as a nation.

The biggest truth of "The dead" is that the "dead" are not only those who lie in the grave, but also those who spend their lives in ignorance while they're alive. It is possible to deceive those "dead" as much as desired. It is not without reason that Sheikh Nasrullah appeals to those "dead" in a language that ignorant people do not understand. Only his orders he gives in the language which they understand.

It is noted in the article that the author described a typical Azerbaijan village of that period, naive, poor, ignorant and uneducated people lived there. Those people need to work a lot for the transformation into the nation.

The similar and distinctive features of the "dead" characters of the tragicomedy "The dead" and the image Novruzali – a hero of the story "Mailbox" by Jalil Mammadguluzadeh are also analyzed in the article. The author comes to the conclusion that despite the fact that the heroes of the "The dead" are aware of the mail or telegraph, they differ from Novruzali only in appearance. The internal disability of Novruzali even more clearly manifested in the characters of "The dead". The internal disability of Novruzali turns him into a helpless person in the story with mail as well as Haji Hassans transform into toys in the hands of Sheikh Nasrullah in the tragicomedy "The dead".

Although Iskender seems weak in the face of immorality, mischief, and consciousness, his true words form the backbone of the drama. Iskender realizes that in this dark environment evil is more powerful than him. That's why he prefers irony in his style.

Jalil Mammadguluzadeh skillfully presents the conflict between the society living with old rules and Iskender. Jalil Mammadguluzadeh skillfully presents the conflict between the society living with the old rules and Iskender.

Keywords: Jalil Mammadguluzadeh, creative activity, tragicomedy, "The Dead", two forces, Iskender

Giriş

Çoxsahəli yaradıcılığı ilə Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai fikir tarixində əbədiyaşarlıq qazanmış Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində vətən və xalq, xalqın ictimai problemləri, qadın azadlığı, cəhalət, aşırı mövhumatçılıq və s. bu kimi məsələlər hər zaman aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. “Böyük vətəndaşlıq duyğusundan irəli gələn bir hal kimi bu məsələlərin qoyuluşu, onların həlli yolları dramaturqun ən çox önəm verdiyi və xalqa çatdırmaq istədiyi ideyalardan idi” (Qulusoy & Quliyeva, 2018: 66). Milli şüurun oyanışı və cəmiyyətdəki yeniləşmə sadəcə insanı ədəbiyyatın ön sırasına çıxarmış, onun simasında ədəbiyyatda xalqın həyatının əks etdirilməsi ədəbi fikrin baş mövzusunə çevrilmişdir (Gulusoy, 2019: 93).

Təbii ki, bu məsələlərin həllində birinci nüans cəmiyyətdəki cahillik problemi və onun aradan qaldırılması idi ki, bu da yazarın “Ölülər” əsərində tam dolğunluğu ilə öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, “Ölülər” “təkcə Cəlil Məmmədquluzadənin yox, ümumən Azərbaycan dramaturgiyasının şah əsəri, şedevr tragikomediya” sayılır (Əliyeva, 2018: 6).

Yazdığı əsərlərin mövzusunı yaşadığı mühitdən, “müasir həyatdan və ictimai mübarizələrdən, canlı el məişətindən alan” C. Məmmədquluzadənin (Cəlil, 2004: 21) XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mühitində “patriarxal münasibət nəticəsində tamamilə kütləşmiş, insani hisslərini itirmiş avam, nadan camaatın” (Əliyeva, 2009: 83) hər bir fərdinin normal insana, normal cəmiyyət üzvünə çevrilməsi ideyasını əsas götürən “Ölülər” əsəri bununla da bilavasitə Azərbaycan xalqının formalaşması prosesinə öz səmərəsini təklif edirdi.

“Ölülər” Azərbaycan ədəbiyyatında yeganə əsərdir ki, əsərin qəhrəmanı “Kefli İskəndər səhnədən zala “ölülər” deyər müraciət edir və “Tfu sizin üzünüzdə” deyər onlara olan nifrətini qəzəblə dilə gətirir” (Kazımoğlu, 2013: 78). Bu, C. Məmmədquluzadənin həm cəsarəti, həm də xalqa olan məhəbbəti idi.

Tragikomedianın ilk tamaşası Nəriman Nərimanovun çox xoşuna gəlmiş və o, əsərə belə qiymət vermişdir: “Artıq dərəcədə məharətlə yazılmış, məzmunu eynən həyatımızdan götürülmüş, ideyası inqilabi bu drama müsəlmanların həyatında böyük rol oynayacaqdır: paslanmış beyiləri pasdan təmizləyib, ölmüş ruhlara can verəcəkdir.” (Nərimanov, 2004: 178).

Cəhalət və mövhumat əleyhinə yazılan "Ölülər" tragikomediyası Cəlil Məmmədquluzadənin ən təsirli əsərlərdən olub, mövzu orijinallığı və ideya zənginliyi ilə diqqət çəkən kami bir sənət incisidir. Şübhəsiz, əsərin müvəffəqiyyəti baş qəhrəmanın obrazı ilə bağlıdır. İskəndər faciəvi qəhrəmandır, qaranlıq mühitdə parlayan bir ulduzdur. O, real vəziyyəti kəskinliklə qiymətləndirməyi bacaran mübariz bir ziyalıdır, lakin cəhalətə qarşı mübarizədə onun yeganə silahı var: söz. O bu silahdan məharətlə istifadə edir, lakin avam və cahil mühit İskəndəri anlamır, hətta anlamaq da istəmir:

Mikayıl Rəfilinin fikrincə, "əgər C. Məmmədquluzadə tək bir İskəndər obrazını yaratmış olsaydı belə, yenə unudulmazdı, təkcə bir "Ölülər" onu dünya ədəbiyyatının böyük realistləri sırasına daxil edə bilərdi" (Rəfil, 1997: 98).

Əsərdə dini və islami dəyərləri məsxərəyə qoyan, şəxsi mənafeyi naminə silaha çevirən fırıldaqçı Şeyx Nəsrullah öz ölülərini diriltmək üçün qəbristanlığa yığılmış əhaliyə belə deyir: "Dirilməsini istədiyiniz ölülərinizin adlarını verin" (Məmmədquluzadə, 2004: 45). O bunu çox cəsarətlə deyir və burada sual yaranır: "İfşa olunmaq təhlükəsi bu qədər yaxındaykən fırıldaqçı şeyxi arxayın salan nədir?"

Bu sualı cavablandırmaq üçün biz ilk növbədə əsərin remarkasına, orada təsvir etdiyi azərbaycanlılara nəzər salaq: “Üçüncü məclis vəqə olur şəhərin kənarında, qəbristanın yanında. Çox cəmiyyət ayaqyalın, şalvar və tumanlarını dizədək çırmayıb, əllərini əllərinin üstə qoyub, ayaq üstə durublar” (Məmmədquluzadə, 2004: 40).

Bu kiçik remarka lövhəsi böyük bir rejissorun bütöv cəmiyyətə baxışıdır. Bu cəmiyyət Azərbaycan xalqıdır, Azərbaycan kəndinin tipik lövhəsidir; müti, avam, yazıq, sadələvh və özündən deyil, mütləq kimdənsə imdad gözləyən savadsız insan toplusunu əks etdirir. Bu toplusunun xalqa, millətə çevrilməsi üçün hələ çox işlər görmək lazımdır. C.Məmmədquluzadə bu missiyanın ağır yükünü məhz “Ölülər” əsərində çiyinə almışdı. “Ölülər”in ən böyük həqiqəti ondan ibarətdir ki, ölülər yalnız qəbristanlıqda, torpaq altında yatanlardan deyil, sağ ikən ömrünü cəhalətdə keçirən avamlardan ibarətdir. Bu “ölüləri” istənilən qədər aldatmaq mümkündür. Təsadüfi deyil ki, Şeyx Nəsrullah bu “ölülərə” xitabən bütün nitqini cahil insanların anlamadığı dildə ifadə edir. Yalnız əmrlərini onların anladığı dildə verir. Şeyx bu insanların mütiliyinə yaxşı bələd olduğundan bir az da ədəbaz və lovğadır: “Hacı Bəxşəli, mənim burada çox oturmağa vaxtım yoxdur” (Məmmədquluzadə, 2004: 47). Şeyx Nəsrullah hansısa səbəbdən kiminsə ölüsünü siyahıdan çıxarmağa cəhd göstərənləri tez qabağa çağırır. Çünki firıldaqçının çıxış yolu camaatın özünün öz ölüsündən imtina etməsindədir.

Adamların müxtəlif səbəblərdən öz ölüsünün dirilməsindən imtina etməsi və bununla da adamların yavaş-yavaş azalması əsərin ən maraqlı məqamlarından biridir. Məhz bu səhnədə Mirzə Cəlil xalqın, bütöv bir millətin yaramaz ənənələrinin hələ də yaşadığını və həmin ənənələrin xalqın bir millət kimi formalaşması yolunda böyük əngələ çevrildiyini ustalıqla ifadə etmişdir. Hamının fikirləşməyə getməsi və onların “Cənab şeyx, qoy gedim fikirləşim” xahişinə Şeyxin hər dəfə “Xub, sən də get, fikirləş” deyərək verdiyi “icazədə” güclü bir həvəs və təhlükədən sovuşan adamın sevinci var. Bu “sevinci” ona, XIX əsrin sonlarında yaşayan xalqın avamlıq və savadsızlığı “bəxş” edir. Şeyx Nəsrullah və Kefli İskəndər bir biri ilə vuruşan iki qüvvədir.

G. Əliyeva yazır: “Həqiqətən də Kefli İskəndər tarixi kökləri olan epoxal obrazıdır. Bu surətin (İskəndərin) prototipi mənim ana babam – Kəngərli nəslindən olan maarifçi-hüquqşünas, Fransada Universitet bitirmiş Paşa ağa Sultanov-Kəngərliyədir. Paşaağa Sultanov Parisdə təhsilini başa vurub qayıdır Naxçıvana. Bir səhər minbərə çıxıb başlayır fransız dilində azan verməyə. Camaat onu qınayır və deyirlər ki, biz sənə nə dediyini başa düşmədik. Onda Paşaağa sual verir: məgər mollanın ərəbcə nə dediyini başa düşürsünüz mü?! Beləliklə də, Paşa ağa Sultanov öz hərəkətlərilə Mirzə Cəlilə Kefli İskəndər obrazını yaratmağa imkan verir” (Əliyeva, 2009: 6).

Şübhəsiz ki, Kefli İskəndər Hacı Nuru, Şahbaz bəy (M.F.Axundzadə), Fəxrəddin (N.Vəzirov) surətlərinin davamçısıdır.

C. Məmmədquluzadə "nuxulular"ı, "Ölülər" səviyyəsinə qaldırır. Belə "ölülər" qızdırmaya qarpız suyu ilə dərman edən "nuxulular"dan da mənalı idi. Çünki bu "ölülər"ə elə indi də əsl müsəlman qaydası ilə "Allah sizə rəhmət eləsin, ölülər" demək mümkündür (Əliyeva, 2009: 6).

Bəs "Ölülər" tragikomediyasının "ölü" hesab edilən obrazları "Poçt qutusu" hekayəsinin baş qəhrəmanı Novruzəli ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? "Ölülər" əsərinin "ölü" qəhrəmanları - "diri ölülər" Novruzəlidən fərqli olaraq, poçt, teleqraf nə olduğunu az-çox bilirlər. Hətta "diri ölülər"dən biri – Heydər ağa teleqrafçıdır. Novruzəli İtqapan kəndinin sırayı bir sakini olduğu halda, "Ölülər" in eyni ad altında birləşən obrazları bir şəhərin sayılıb-seçilən adamlarıdır. Lakin poçtdan-teleqraftan az-çox baş çıxarmaq, hacı, məşədi və kərbəlayı olmaq bu adamların Novruzəlidən zahiri fərqi. "Novruzəlidəki daxili şikəstlik "Ölülər" in hacı, məşədi və kərbəlayılarında daha müdhiş şəkildə özünü göstərir. Daxili şikəstlik Novruzəlini poçt əhvalatı qarşısında aciz uşağa döndərdiyi kimi, Hacı Həsənləri də Şeyx Nəsrullahın əlində oyuncağa çevirir. Dünyanın işlərindən az-çox baş çıxartdıqları zaman Hacı Həsənlər Novruzəlidən qat-qat diribaşdırlar. Novruzəlinin diribaşlığı kənd təsərrüfatı ilə öz ailəsinin ruzisini qazanmaqla bitirsə, Hacı Həsənlərin diribaşlığı öz çərçivəsini genişləndirib, şəxsi əməlləri də əhatə edir. "Ölülər"dəki hacı, məşədi və kərbəlayılar ölənlər qardaşlarının var-dövlətini ələ keçiriblər, ölənlər qardaşlarının arvadlarını siğə eləmək kimi mənafeviyyətsizlik oyunlarından çıxıblar. Bu adamlar yalnız o zaman acizləşirlər ki, daha böyük fırıldaq və məkr sahibi ilə qarşılaşmalı olurlar. Şeyx Nəsrullah adlı həmin fırıldaq və məkr sahibinin ölü diriltmək əhvalatı Hacı Həsənlərin daxili şikəstliyini bütün çıpaqlığı ilə üzə çıxarır" (Kazımoğlu 2013: 84).

Ortaya belə bir sual çıxır: yəni bu xalq elə bu vəziyyətdə də qalmalıdır?! Cəlil Məmmədquluzadə bu suala İskəndər obrazının həmin avamlığa və cəhalətə qarşı çıxmaq cəhdi ilə cavab verir. Yazarın bu tragikomediyada ən böyük məqsədi də xalqın avamlığından narahatlıq və bundan istifadə edən fırıldaqçıların ifşasıdır. Bu ifşa nəqamları ilk növbədə İskəndər obrazı ilə bağlıdır.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan xalqının formalaşmasına, ayılmasına mane olan qüvvələrin qarşısına hələlik çox ciddi əhvalda insan çıxarmağa ehtiyat edir. Bu mühit o qədər qaranlıqdır və bu xalq hələ o qədər zəifdir ki, ona fırlıdaq gələnlər ciddi adamı dərhal məhv edə bilirlər.

Əxlaqsızlıq, avaralıq, şüursuzluq faktları qarşısında İskəndər nə qədər zəif görünsə də, onun həqiqəti deyən sözləri dramın bel sütununu təşkil edir. İskəndər bu qaranlıq mühitdə şərin ondan qat-qat güclü olduğunu dərk edir. Ona görə də üslubunda ironiyaya üstünlük verir:

Kefli İskəndərin monoloqu diri “ölülərə” sillə kimi deyir: “Ax! Əgər olsa idi, üzümü tutardım bu qəbiristanlığa və çağırardım: (çox ucadan) Ölülər! (bir az alçaqdan) O vədə hamı yatmışlar başlarını qəbirdən çıxardıb, soruşacaq idilər ki, “nə deyirsən, a İskəndər bəy?” Onda mən bu rəhmətliklərə bir belə vəsiyyət elərdim: (üzünü qəbiristanlığa tutub çıxırır). Ölülər! (yenə bir az alçaqdan). Bir gün Şeyx Nəsrullah gəlib duracaq sizin başımızın üstündə və bir dua oxuyub, uca səslə çağıracaq: (ucadan). “Durun ayağa, ey allahın mömin bəndələri!” (Bir az dayanıb, bir az alçaqdan). Ölülər! Mən sizə vəsiyyət eyləyirəm ki, şeyxin sözüə əməl etməyəsini. Gəlin bu kefli İskəndərin sözünü bir yaxşıca düşünün və nəsihətini qəbul edin. Və əgər məndən soruşsanız ki, niyə? – Mən sizə cavab lazıram... Ay rəhmətliklər! İndi siz burada rahatca yatıbsınız: heç dünyadan xəbəriniz yoxdur. Amma vallah, billah, and olsun sizin əziz canınıza elə ki, başınızı qəbirdən çıxardıb durdunuz ayağa, lap peşiman olacaqsınız. Əgər məndən soruşsanız ki, niyə? - mən sizə bu saat ərz elərəm” (Məmmədquluzadə, 2004: 48).

Əsərin baş qəhrəmanının faciəsi nədədir? Nə üçün savadlı, “ölü” dirilərdən qat-qat üstün olan İskəndər cəmiyyətdə özünə yer tapa bilməyən adama çevrilir?

İskəndərin faciəsi:

İskəndərin həm kinayə, həm də sarkazmla dolu monoloqu yaşadığı mühitə və onun avam insanlarına nifrətlə doludur. Görəsən C.Məmmədquluzadənin məqsədi nə idi? Bu suala cavabı İskəndərin sonrakı sözlərindən anlayırıq: "Belə tutaq ki, siz, məsələn, dirildiniz. Çox əcəb: Axı dirildəndən sonra bu qəbristanlıqda ki, qalmayacaqsınız; istəyəcəksiniz ki, söz yox, dağılacasınız evlərinizə. Çox əcəb, dağıldınız. İndi bir deyin görüm, sizi hələ evə qoyacaqlarmı? Vallah, billah Şeyx Nəsrullahın başına and olsun, gedib görəcəksiniz ki, evlərinizin qapıları bağlıdır. Bəli, nə eybi var, yerdən bir daş götürüb, qapını döyəcəksiniz ki, gəlib açsınlar. Onda qapının dalına bir adam gəlib soruşacaq: (nazik səs). Ay, qapını döyən, sən kimsən? Bəli, siz cavab verəcəksiniz ki, tez ol, aç qapını, mənəm. (nazik səs). Axı sən kimsən? Adın nədi? - Aç qapını! Mən bu evin sahibiyəm. (nazik səs). Cəhənnəm ol, qoy get! Biz səni tanımırıq. - A kişi, necə tanıyırsınız? Mən Kərbəlayi Hüseynquluyam, bu ev mənimdi. Mənim burada arvadım var, uşağım var. (nazik səs). Çox danışma! İtil cəhənnəmə! Sənin burada heç zadın yoxdur! Qardaşın Hacı Fərəc arvadını da alıb, evinə də sahiblənib, uşaqlarını da göndərüb naxıra. - A kişi, allah xatirəsi üçün, aç qapını, mənim burada ərim var. (yoğun səs). Çox danışma! Çıx qoy get! Bizə arvad-zad lazım deyil! Dünya doludu 9 yaşında qıznan. Sənin kimi kaftarın yeri qəbirdi. İtil cəhənnəmə! Haradan gəlmisən, çıx qoy get ora! Bizə lazım deyilsən! Xa...Xa...Xa (birdən sakit olub baxır qəbristanlığa və ucadan çağırır). Ölülər! (bir az yavaş). Gəlin bu kefli İskəndərin sözünü eşidin və necə kı, yatıbsınız, yatın! Allah sizə rəhmət eləsin!..." (Məmmədquluzadə, 2004: 48-49).

İskəndərin monoloqu C.Məmmədquluzadənin daxili narahatlığının ifadəsidir; bir xalqın nadan adətə-ənənələrinə, mağara təfəkkürünə üsyan səsidir. Əsərin bütün ruhunu özündə daşıyan bu sözlərdə bütöv bir xalqın formalaşmağına, sivil dünyaya çıxmazlığına əngəl olan qaydasız qaydaların mövcudluğuna nifrət səsi aydın duyulmaqdadır. C.Məmmədquluzadə onu demək istəyir ki, bu qaydalar, bu mənfur ənənələr yaşadığıca xalqın tam formalaşmasından, mədəni dünyaya qovuşmasından, öz hüququnu, azadlığını dərk etməsindən söz gedə bilməz.

Nəticə

Cəlil Məmmədquluzadə "Ölülər" tragikomediyasında köhnəlmiş qaydalarla yaşayan cəmiyyətlə İskəndər arasındakı münasibətini məharətlə qələmə alır. Bənzərsizlik, hər şeydən qabaq, İskəndərin əhli-kef adam mövqeyində dayanması ilə əlaqədardır. Əgər M.F.Axundovun qəhrəmanı Hacı Nuru əsərin əvvəlində fırıldaqını ifşa edirsə, yəni Molla İbrahimxəlil iksir fırıldaqını açıq şəkildə nuxululara çatdırıb kənara çəkilsə, "Ölülər"in baş qəhrəmanı olan İskəndər elə əvvəldən axıra kimi Şeyx Nəsrullahın əməllərinə lağlağı ilə yanaşıb əsərin sonuna qədər hadisələrin içində olur.

KAYNAKÇA

- Cəlil, M. (2004). *Azərbaycanda ədəbi məktəblər*. Bakı: Ziya-Nurlan
- Əliyeva, G. (2009). *Ədəbiyyatımızın milli vicdanı*. 525-ci qəzet, 21 may, 6-7.
- Əliyeva, G. (2018). *Milli vicdanın qəm işığı*. Inform.az, 29 iyun
- Gulusoy, İ. (2019) *Psychology of Nation in "Kamancha" Play by Jalil Mammadguluzada (In The Background Of The Relations Between Azerbaijan And Armenia)*, Language and Literature I, Editors: Mesut Gün, Başak Karakoç Öztürk, Ankara, Akademisyen Kitabevi, s. 91-101.
- Kazımoğlu, M. (2013). *Portretlər*. Bakı: Nurlan
- Qulusoy, İ. & Quliyeva K. (2018). Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın Kitabı" pyesində Azərbaycançılıq ideyaları. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 100: Müsəlman Şərqində ilk Parlamentli Respublika, Beynəlxalq Elmi Konfransın Xülasələri*, 21-23 may, 66-67.
- Məmmədquluzadə, C. (2004). *Əsərləri*. Dörd cildə. Bakı: Öndər

Nərimanov, N. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Lider nəşriyyat

Rəfili, M. (1997). *Sənən təbəssüm olan bir ulduzdur*. Bakı: Azərnəşr